

**Ludmiła Jerszowa**

*Żytomierski Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki, Ukraina*

## **KSZTAŁTOWANIE IDEAŁÓW WYCHOWAWCZYCH Kobiet NA UKRAIŃSKO-POLSKIM POGRANICZU (XVIII – POCZĄTEK XX WIEKU)**

Wołyń to specyficzny region Ukrainy Prawobrzeżnej, gdzie w jednej subkulturze scalały się ze sobą różne poglądy narodowe i konfesyjne, mające bezpośredni wpływ na obyczaje oraz tradycje tamtejszych kobiet i ich miejsce w nowożytnym społeczeństwie europejskim. Mylne byłoby jednak już na wstępie twierdzenie, że XVIII- czy XIX-wieczne Wołynianki, obarczone piętrzącymi się na co dzień problemami natury geopolitycznej, znajdowały się w poprzednich stuleciach na straconej pozycji społecznej. Miały one paradoksalnie – na gruncie rywalizujących często ze sobą w ich małej ojczyźnie (co najmniej od wieków średnich) odmiennych systemów religijnych oraz społeczno-politycznych ruchów i idei – sprzyjające już w dobie oświecenia warunki do konstruktywnego rozwijania własnej aktywności charytatywno-zawodowej (dobroczynności, opieki nad sierotami, starymi i chorymi ludźmi, organizacji sprawy oświatowej i pomocy leczniczej, dbania o gospodarstwa domowe).

Nie zapominajmy również w tym miejscu, że szacunek do kobiet – wiernych i pracowitych żon, troskliwych matek, a także wykształconych, dumnych, niezależnych i aktywnych obywaterek – zawsze zajmował u Wołynian szczególne miejsce. Ich obraz społeczny przerodził się jednak na Ukrainie w pewien mit. Jak wszystkie ideały, wyrastał on bowiem z utopijnych założeń, w tym wypadku z lokalnych uwarunkowań religijno-kulturowych, których dogłębne zbadanie pozostaje podstawowym celem niniejszego artykułu.

### *Idealy wychowawcze*

Idealy wychowawcze kobiet ukraińsko-polskiego pogranicza kształtowały się pod wpływem trzech dość dobrze rozwiniętych kultur europejskich z ich dokładnie zarysowanymi dominantami klerykalno-konfesyjnymi. Z północy i ze wschodu rozprzestrzeniały się bowiem na Ukrainę prądy spokrewnionych ze sobą słowiańskich kultur prawosławnych, z południa i ze wschodu – bizantyjskiej i muzułmańskiej, a z zachodu – katolickiej i protestanckiej. Jednak najbardziej wydatnymi czynnikami wpływającymi na proces formowania się ideałów wychowawczych Wołynianek były wpływy katolicyzmu oraz prawosławia.

Warto tu odnotować, że wartości etyczne wyrosłe wprost z chrześcijaństwa dość niejednoznacznie wpłynęły na proces postrzegania pryncypiów wychowawczych przez ukraińskie kobiety. Z jednej strony, prawosławie, katolicyzm, a później protestantyzm, sprzyjały znacznemu rozpowszechnianiu się wśród Wołynianek piśmiennictwa, lecz z drugiej – dzięki choćby stopniowemu ustalaniu się od średniowiecza bizantyjskich wzorców duchowych – spowodowały one poważne zmiany w wyobrażeniach psychospołecznych Słowian dotyczących ideału chrześcijańskiej kobiety.

W ukraińskiej historiografii przyjęło się na przykład uważać, że Słowianki były do czasów Bizancjum prawnie samodzielne: mogły one wpływać na rodzinne i państwowe sprawy, korzystać z pewnych prerogatyw władzy, suwerennych praw oraz ulg. Od XII wieku pojawił się natomiast nowy i niezwykle dla staroukraińskiej mentalności pogląd, w myśl którego uosabiano kobiety ze stworzeniami zrodzonymi wprost z diabła, stanowiącymi źródło grzeszności oraz niedoskonałości. Równie nieufnie i z pogardą odnoszono się zresztą do nich na co dzień nawet w Imperium Rosyjskim, co, zdaniem Mychajło Hruszewskiego, świadczyło o kroku wstecz, rujnującym zdrowe podwaliny „staro ukraińskiego ładu”<sup>1</sup>.

Wielkorosyjski ideał chrześcijański kobiety znacznie różnił się od jego ukraińskiego odpowiednika. Był częściowo swoim własnym zaprzeczeniem. Wielu badaczy akcentowało bowiem duże oderwanie rosyjskiego społeczeństwa przednowoczesnego od realnego życia. Mówił o tym w szczególności Wołodymyr Antonowycz, podkreślając, że wśród wartości Wielkorosów centralne miejsce zajmowały „(...) majątki, siła i władza”<sup>2</sup>. Podobnie twierdził

<sup>1</sup> М. С. Грушевський, *Очерк истории украинского народа*, Київ 1991, с. 89.

<sup>2</sup> К. Мельник-Антонович, *З невиданих рукописів В. Б. Антоновича*, [w:] *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 тт.*, упор. В. Короткий, В. Ульяновський, т. 1, Київ 1997, с. 220.

również Mykoła Kostomarow, udowadniając choćby, że u Wielkorosów wewnętrzna strona wiary ustępowała tej zewnętrznej, związanej z obrzędowością, wywołując przy tym u nich duchową apatię<sup>3</sup>. Z kolei rosyjska badaczka Lizawieta Wodowozowa przekonywała nawet, że jej przodków mało niepokoiły pytania natury moralnej i dlatego większość z nich prowadziła „(...) zepsute, niestosowne życie, szczerze wierząc, że można je przykryć zewnętrzną fasadą praktyk religijnych: ukłonami, postami, częstym odwiedzaniem cerkwi”<sup>4</sup>. Właśnie dlatego ideałem prawdziwej chrześcijańskiej moralności – celem ostatecznym tak zwanych „najuczciwszych i najporządniejszych ludzi” w dawnej Rosji – pozostawał status mnicha. Aspirowały do niego także pozabawione na ogół podstawowych praw i często poniżane przez mężczyzn rosyjskie kobiety<sup>5</sup>. Wodowozowa opisywała to w następujący sposób: „Jeśli śmierć zwlekała z przyjściem na pomoc biednej kobiecie, tylko w klasztorze znajdowała ona spokój duchowy i uwolnienie się od ciągłych nękań”<sup>6</sup>. Gloryfikacja mnichów i ich wysokiej moralności sprzyjała z jednej strony szybkiemu rozpowszechnianiu się sieci klasztorów w Rosji, a z drugiej – jak zaznacza badaczka – bardzo zgubnie odcisnęła się ona na rozwoju rosyjskiego społeczeństwa. Jego najbardziej utalentowani przedstawiciele ukryli się bowiem – w geście protestu przeciwko niesforności, brutalności i ułudzie otaczającego ich świata – do klasztorów. Nie potrafili oni w żaden sposób wnieść pozytywnego wkładu w dziedzinę naprawy życia państwowego i społecznego we własnej ojczyźnie.

Nieco odmiennie podchodzono do kwestii kobiecego ideału w dawnym społeczeństwie ukraińskim, które okazało się w wielu kwestiach bardziej tolerancyjne i pragmatyczne od ówczesnych Rosjan. Ukraińskie kobiety z rodów książęcych były na przykład niegdyś pośrednikami politycznymi w rozwiązywaniu losów całych narodów. Stanowiły one siłę żeńskiej mądrości, hamującą wojny oraz jednoczącą ziemię<sup>7</sup>. Wiara w skuteczność kobiecego ideału wychowawczego przetrwała u Ukraińców i w dobie panowania litewskiego. Niektórzy książęta litewscy kultywujący pogaństwo radykalnie się bowiem zmieniali.

<sup>3</sup> М. Костомаров *Дві руські народности.*, пер. О. Кониського; передне слово Д. Дорошенка, Київ – Ляйпціг 1923, с. 33-34.

<sup>4</sup> Е. Н. Водовозова, *Книга для воспитателей*, СПб 1907, с. 8.

<sup>5</sup> Н. И. Рождественский, *Православный идеал монашества*, Москва 1902, 16 с.; 24.

<sup>6</sup> Е. Н. Водовозова, *Умственное и нравственное воспитание детей от первого проявления сознания до школьного возраста...*, dz. cyt., с. 12.

<sup>7</sup> М. С. Грушевский, *Очерк истории украинского народа...*, dz. cyt., с. 89. П. Н. Батюшков (Н. И. Петров, И. И. Малышевский), *Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края*, СПб 1888, с. 59.

Żenili się z prawosławnymi księżniczkami, zapewniali chrześcijańskie śluby swoim dzieciom i nie oponowali w sprawie ich ewentualnej konwersji na chrześcijaństwo<sup>8</sup>. Prawosławne żony litewskich wielmożów „(...) wychowywały swoje rodziny w ruskich obyczajach i przekazach (...)”<sup>9</sup>, aktywnie przy tym sprzyjając rozpowszechnieniu się ukraińskiej kultury i wiary prawosławnej.

### ***Polityka oświatowa***

Edukacja kobiet na ziemiach polsko-ukraińskiego pogranicza bardzo kontrastowała w minionych wiekach z rosyjskim modelem oświatowym w tożsamym zakresie. O powyższym fakcie zaświadczały zresztą nie tylko polscy czy ukraińscy uczeni, ale i przyznawali to nawet sami badacze rosyjscy. Na przykład rosyjski historyk Mikołaj Zinczenko nadmieniał, że już przeszło od XIII stulecia edukacyjnymi brakami wśród polskiej szlachty odznaczały się głównie „(...) kobiety, które nie umiały czytać i pisać, zaś od XV wieku nierzadko były one nawet bardziej wykształcone aniżeli niektórzy mężczyźni”<sup>10</sup>.

Patriarchę Antiochii Makarego – przebywającego na ukraińskich ziemiach w połowie XVII wieku – także zaskoczyło wykształcenie ukraińskich kobiet<sup>11</sup>. Pradawna tradycja dotycząca ich miejsca i roli w ukraińskim społeczeństwie była w pewnym sensie bardzo konwergentna z pewnymi dogmatami religijnymi wywiedzionymi wprost z katolicyzmu i prawosławia. Należy jednak w tym miejscu szczególnie podkreślić, że to kultura bizantyjska przyczyniły się w znacznym stopniu do zapewnienia ukraińskim kobietom równości edukacyjno-zawodowej w zamaskulinizowanym wówczas świecie. Wykształcenie bowiem – jako tradycyjna cecha kobiet ukraińsko-polskiego pogranicza – determinowało ich samodzielność oraz niezależność. A tej ostatniej – zdaniem ukraińskiego historyka O. Lewickiego – mogła pozazdrościć im niejedna szlachcianka z dowolnego państwa europejskiego<sup>12</sup>. Ideały humanistyczne i tradycje oświatowe na Rusi Kijowskiej – wniesione do ukraińskiego społeczeństwa wraz z katolicyzmem oraz protestantyzmem – znalazły zaś pewne odbicie w poglądach ukraińskich bractw zakonnych z XVII i XVIII wieku, mówiących otwarcie o potrzebie równouprawnienia socjalnego, a także o konieczności za-

<sup>8</sup> Tamże, c. 59.

<sup>9</sup> Tamże, c. 55.

<sup>10</sup> Н. Зинченко, *Женское образование в России. Исторический очерк*, СПб 1901, c. 10.

<sup>11</sup> В. Січинський, *Чужинці про Україну*, Київ 1992, c. 82.

<sup>12</sup> Л. Кротовська, *Трудове навчання як засіб статево-рольової ідентифікації дівчат*, [w:] *Трудова підготовка в закладах освіти*, Київ 1999, № 2, c. 22-25.

prowadzenia wzajemnego poszanowania w relacjach interpersonalnych przedstawicieli odmiennych płci<sup>13</sup>.

Chrześcijański model wychowawczy człowieka – chroniący między innymi integralność osobista kobiet oraz prawa do ich aktywności obywatelskiej – był *de facto* kultywowany przez Ukraińców w ciągu całej historii rozwoju ich społeczeństwa, zmieniając jednakże w kilku punktach swoje ideologiczne ukierunkowanie. Sprzyjała temu w pewnej mierze konfesyjna różnorodność przygranicznych ziem ukraińskich, na których to po unii lubelskiej z 1569 roku oraz brzeskiej z 1596 roku rozprzestrzeniła się działalność różnych zakonów, misji i odłamów religijnych, stymulujących ludzi do stałej, krytycznej i konstruktywnej oceny wyznawanych przez siebie wartości aksjologicznych. Niektórzy mieszkańcy pogranicza „(...) pod wpływem protestanckich poszukiwań zdążyli trzy razy za swego życia zmienić obrządek religijny, migrując od prawosławia do kalwinizmu czy socjanizmu, a stamtąd – do katolicyzmu”<sup>14</sup>. Niewątpliwym zatem pozostaje fakt, iż te ciągłe perturbacje wyznaniowe ludności ukraińskiej nie mogły nie zaważyć na procesie formowania się tam szczególnego podłoża etycznego, warunkującego pryncypia wychowawcze wśród miejscowej społeczności.

Najsilniejszy okazał się w przypadku protoplastów wielu dzisiejszych Ukraińców wpływ jezuitów, których polityka oświatowa kładła główny nacisk na konieczność uwzględnienia roli matki i jej dobroczynnego wpływu na kształtowanie się świadomości swoich dzieci. Zakonnikom przyświecał bowiem jeden główny cel: zastąpienie tradycyjnego modelu wychowawczego w wydaniu kościoła prawosławnego swoim. Ukraińskie kobiety miały więc stanowić dla jezuitów swego rodzaju pośredników, za sprawą których chcieli oni wpłynąć na męską część tej ludności. Okres unii brzeskiej to bowiem czas, gdy na znacznym terytorium ziem ukraińskich oraz w wielu dziedzinach życia publicznego miejscowej ludności zaczęła dominować dogmatyka oraz retoryka katolicka.

Jeszcze jedną zmianą w treści modelu wychowawczego ukraińsko-polskiego pogranicza doby XVII wieku pozostawała stopniowa zamiana niegdysiejszej jeszcze tolerancji religijnej na ówczesną rywalizację konfesyjną. Dotychczasowa „doskonała harmonia” różnych wyznań na ukraińskich rubieżach<sup>15</sup> i właściwa dla tych ziem tolerancja religijna – pojmowana w duchu najwyższych

<sup>13</sup> О. П. Кривоший, *Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII століття)*: дис... канд. іст. наук: 07.00.01, Запоріжжя 1996, с. 158-159.

<sup>14</sup> Н. Яковенко, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, Київ 2005, с. 301-302.

<sup>15</sup> Тамże, с. 303.

cnót chrześcijańskich – sprzyjały już od dawien dawna intensywnemu rozpowszechnieniu się tutaj instytucji oświatowych różnych konfesji. To właśnie pre-oświeceniowy model nauczania w szkołach jezuickich na Ukrainie okazał się w ich wypadku najbardziej progresywnym i perspektywicznym wówczas systemem oświatowym. Jezuici umiejętnie skorzystali bowiem z religijnej dyferencjacji ukraińskiego społeczeństwa i efektywnie wykorzystali jego pozytywne wartości, w głównej mierze – praktyczną skuteczność obowiązującego tam niemal od średniowiecza ideału wychowawczego mężczyzn, jak i kobiet.

Już w końcu XVII wieku wśród katolików polsko-ukraińskiego pogranicza odznaczyli się przedstawiciele słynnych prawosławnych rodów – Czartoryskich, Ostrogskich, Czetwertyńskich, Zbaraskich, Olizarowskich i innych<sup>16</sup>. W ciągu życia jednego tylko pokolenia odbyła się wówczas pełna denacjonalizacja ukraińskich magnatów i szlachciców: „Synów gorliwych bojowników za cerkiew prawosławną z lat 90-tych XVI wieku – konstatował historyk – widzimy już w latach 1620–1630 jako gorliwych katolików, zaprzeczających swoją postawą dotychczasowym ukraińskim interesom narodowym”<sup>17</sup>.

Wśród płomiennych XVI-wiecznych katoliczek na Ukrainie znajdowało się sporo wpływowych kobiet, czerpiących wzorce wychowawcze wprost od swoich rodziców czy bliższych lub dalszych krewnych, którzy niegdyś byli u siebie żarliwymi orędownikami wiary prawosławnej. Jedną z takich postaci pozostawała – Anna Aloiza Chodkiewicz, córka Aleksandra Ostrogskiego i Anny Kostczanki. Dołożyła ona bowiem niemało wysiłków, by zniwelować na ukraińsko-polskim pograniczu wpływy cerkwi prawosławnej i rozpowszechnić tam wiarę katolicką<sup>18</sup>. W 1624 roku powstał dzięki niej na przykład kościół jezuitów ze szkołami w Ostrodzie. Z kolei w latach 1634–1636 przekazała ona jezuitom cerkiew troicką, zbudowaną niegdyś jeszcze przez samego Konstantego Ostrogskiego. Zgodnie z miejscową legendą, Chodkiewiczowa przeniosła nawet do pobliskiego kościoła kości swego słynnego prawosławnego dziada. A do 1651 roku wybudowała ona zaś nowy kościół w Zwiahelu (teraz – w Nowogrodzie Wołyńskim).

Powyższe tendencje kulturotwórcze trwały na polsko-ukraińskim pograniczu do początku XIX wieku, otrzymując *notabene* aprobatę nie tylko ze strony ukraińskiego społeczeństwa, ale i ciche przyzwolenie we władczych kołach Im-

<sup>16</sup> Н. П. Быков, *Князья Острожские и Волынь. Введение в историческую записку “Пятидесятилетия Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского братства”*, Пг. 1915, с. 40.

<sup>17</sup> М. Грушевский, *Иллюстрированная история украинского народа*, СПб 1913, с. 151.

<sup>18</sup> О. И. Левицкий, *Анна-Алоиза, княжна Острожская*, Київ 1883, 45 с. П. Мазур, *Дві долі: Г. Гулевичівна-Лозка – фундатор братавської школи та А.А. Ходкевич – руйнівниця острозької академії*, [w:] *Освіта*, Київ 1995, с. 29.

perium Rosyjskiego (*sic!*). Na niebezpieczne wpływy katolicyzmu, odciskającego „swoje indoktrynujące wpływy” na proces formowania się pryncypiów wychowawczych wśród kobiecej części ludności kraju, wskazywał ówczesny kijowski generał-gubernator W. Lewaszow. Twierdził on bowiem, że z ideologicznego punktu widzenia, „właściwa” edukacja kobiet jest sprawą o wiele pilniejszą aniżeli przyuczanie mężczyzn do roli godziwego obywatela<sup>19</sup>.

Podobne jak Lewaszow stanowisko prezentował również hrabia M. Protasow (z czasem oberprokurator Świątobliwego Synodu Rządzącego), który w 1831 roku odznaczył się niechlubnie tłumieniem polskiego powstania. W 1835 roku stał on ponadto na czele inspekcji zakładów oświaty nowoutworzonego białoruskiego okręgu edukacyjnego, do którego były zresztą włączone także gubernie wołyńska oraz podolska. Protasow zwracał przede wszystkim uwagę na fakt, że to w podległych mu szkołach żeńskich rozpowszechniał się zwłaszcza „(...) duch wrogi rządowi i rosyjskiej narodowości”<sup>20</sup>. Na skutek jego nadgorliwej inspekcji oddzielono w placówkach oświatowych polsko-ukraińskiego pogranicza wychowanków unickich od reprezentantów konfesji katolickiej. Dla pierwszych z nich stworzono oddzielne greckokatolickie seminarium w żyrowickim klasztorze (koła miasta Słonim), a rzymskokatolicką Akademię duchowną w Wilnie przeniesiono jak najdalej od ideologicznie niebezpiecznego regionu – aż do samego Sankt Petersburga<sup>21</sup>.

### ***Edukacja kobiet***

Rygor edukacyjny w szkołach ukraińsko-polskiego pogranicza determinował w XIX wieku znaczną intensyfikację domowej samooswiaty wśród miejscowych kobiet-katoliczek. Prym wiodły tu przede wszystkim – wedle słów I. Sbytniowa – „wielkie gospodynie oraz patriotki”, obdarzone „siłą żeńskiej dyplomacji”<sup>22</sup>. Właśnie dzięki edukacji domowej Polacy z południowo-zachodnich guberni Królestwa Kongresowego zdołali zachować swego ducha narodowego, formującego ich rodzimą kulturę – czyli wszystko to, co carscy ideolodzy określali mianem „miejscowych zabobonów”<sup>23</sup>. Tych duchowych

<sup>19</sup> Е. Лихачева, *Материалы для истории женского образования в России (1828–1856)*, СПб 1895, с. 10–11.

<sup>20</sup> С. В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902)*, СПб 1902, с. 306.

<sup>21</sup> Ф. В. Благовидов, *Обер-прокуроры св. Синода в XVIII и в первой половине XIX ст. (Развитие обер-прокурорской власти в Синодальном ведомстве)*, Казань 1899, 449 с.

<sup>22</sup> *Записки Ивана Матвеевича Сбитнева: Из времен учреждения на Волини и Подолии после восстания 1831 г. русских школ, взамен польских*, Київ 1887, с. 65.

<sup>23</sup> С. В. Рождественский..., dz. cyt., с. 304.

imponderabiliów, składających się na ideał wychowawczy Polaka-katolika, nie potrafiły zniszczyć ani carskie reformy, ani imperialne represje.

W pierwszej połowie XIX wieku ideały wychowawcze kobiet ukraińsko-polskiego pogranicza odnosiły się przede wszystkim do dwóch determinujących je czynników: ich roli społeczno-biologicznej oraz wyznawanych przez nie wartości religijnych (wierna żona, troskliwa matka, gospodyni domowa, aktywna parafianka itd.). Wspierały się one ponadto na doktrynach nie zawsze koherentnych z dogmatami prawosławia (wykształcona, dumna, niezależna i aktywna obywatelka). Ważną rolę odgrywał tu też kler katolicki, który na terytorium „podrosyjskiej” Ukrainy opowiadał się czynnie za polskim patriotyzmem narodowym. XIX-wieczny katolicyzm zyskał oprócz tego w Imperium Rosyjskim status głównego źródła rozwoju idei jedności ogólnoeuropejskiej, podstawą której było uznanie chrześcijaństwa jako „ideału wolności”<sup>24</sup>. Ruch ten napotkał jednak na bezpośredni opór ze strony monarchicznie upaństwowionego rosyjskiego prawosławia, które nie potrafiło go wówczas pojąć oraz na swój sposób przyjąć.

Przekształcenia społeczno-ekonomiczne drugiej połowy XIX wieku poszerzyły znacznie horyzonty statusu socjalnego kobiet polsko-ukraińskiego pogranicza, zmuszając zarazem ideologów prawosławia i caratu do zweryfikowania własnych poglądów na temat ideału wychowawczego kobiet. To również okres, gdy na ziemiach zależnych wprost od Imperium Rosyjskiego znacznej aktywizacji nabrała idea „rosyjskiej cerkwi państwowej”, lokująca jej duchownych reprezentantów w roli wasali Moskwy<sup>25</sup>, pragnącej mieć *notabene* bezpośredni wpływ na wszystkie aspekty modelu wykształcenia podległych jej narodów, w tym również te o podłożu religijnym.

Oberprokurator Świętobliwego Synodu Rządzącego K. P. Pobiedonosew uważał na przykład za ideał szkoły podstawowej taką placówkę, w której uczniowie otrzymując minimum elementarnej wiedzy, kształtowani byłiby w niej przede wszystkim w bojaźni Bożej, przekładającej się wprost na bezwzględny szacunek do własnych rodziców oraz dozągonną wierność wychowującemu je państwu<sup>26</sup>. Edukacja kobiet była w tym kontekście rozpatrywana – przynajmniej oficjalnie – jako główny czynnik polepszenia oświaty całego

<sup>24</sup> E. Н. Цимбаева, *Русский католицизм: идея всеевропейского единства в России XIX века: монография*, Москва 2009, 205 с.

<sup>25</sup> І. Власовський, *Нариси історії Української Православної Церкви*, т. 3, Київ 1998, с. 257.

<sup>26</sup> *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в.*, под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева, Москва 1991, с. 11.



narodu. W praktyce jednak jej wprowadzanie dało wprost przeciwne – oczekiwaniom rosyjskiego rządu i duchowieństwa – wyniki. Mimo hucznych oświadczeń carskiego aparatu władzy o konieczności podwyższenia poziomu edukacji wszystkich obywateli – w tym przyszłych matek i „pierwszych wychowawczyń narodu” – szkoła cerkiewna ulegała tradycyjnym dążeniom deprecjonującym rolę kobiet w procesie powszechnej edukacji.

Koniec XIX i początek XX wieku przyniósł rosyjskiemu duchowieństwu prawosławnemu oraz przedstawicielom caratu poczucie gorzkiego rozczarowania stanem społecznego posłuszeństwa swych obywateli, odbiegającym od głoszonych przez nich wychowawczych ideałów. Prorządowy kler zwracał na przykład wówczas uwagę, że wśród reprezentantów klasy chłopskiej „(...) przeklinają wszyscy bez względu na płeć i wiek: mężczyźni, kobiety, osoby starsze, nastolatki i dzieci”<sup>27</sup>. Podkreślano również, że wiejscy rodzice stosują względem swoich dzieci system okrutnych kar, mających wpływ na ich stan emocjonalny<sup>28</sup>. Odnotowywano także, że chłopcy odnoszą się do własnej religii „(...) obojętnie, do kapłanów i rodziców – niegrzecznie, Panu Bogu rzadko oddają należną cześć, nie dotrzymując przy tym odpowiednich postów”<sup>29</sup>.

System edukacji duchowieństwa rosyjskiego również odbiegał od przyjętych wcześniej wzorców. Postulowany przez oberprokuratora Świątobliwego Synodu Rządzącego M. A. Protasowa ideał wychowawczy „ludowych pastarów” napotkał opór już na średnim szczeblu oświaty duchownych, masowo „produkującej” niedouczonego kapłanów, ograniczonych „(...) opieszłym, obojętnym wykonywaniem swoich obowiązków, nie stosujących się do elementarnych norm chrześcijańskich i etycznych”<sup>30</sup>.

Pod koniec XIX wieku promoskiewskie kierownictwo duchowne, szukając przyczyn obniżenia autorytetu cerkwi prawosławnej wśród społeczeństwa rosyjskiego, doszło do wniosku, że to niewykształcone żony wiejskich kapłanów skłaniają całą swoją rodzinę do przyswajania brutalnych obyczajów. Twierdzono na przykład, że „(...) każdą książkę w domu uważają one za zbędną”, wymuszając jednocześnie na własnych mężach kult gospodarskich obowiąz-

<sup>27</sup> Кормч, *Как борются со сквернословиями*, „Волынские епархиальные ведомости” 1911, № 18, с. 388.

<sup>28</sup> *Отчет Волынского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах и школах грамоты Волынской епархии за 1894–1895 уч. г.*, „Волынские епархиальные ведомости” 1896, № 14, с. 269.

<sup>29</sup> А. Малиновский, *Дефекты преподавания Закона Божия в церковных школах*, „Волынские епархиальные ведомости” 1911, № 29, с. 569.

<sup>30</sup> С. І. Мешкова, *Аналіз причин реформи російської православної церковної школи 1867–1869 рр.*, „Вісник національного технічного університету” 2012, № 24, с. 138.

ków ukierunkowanych na zysk, stojący w całkowitej opozycji do ich postęgi kapłańskiej<sup>31</sup>. Przyznawano się w ten sposób do konieczności reedukacji żon miejscowego duchowieństwa, tak by stały się one etycznym drogowskazem dla chłopów w wiejskich parafiach. Ich główne role społeczne starano się formułować według następujących pryncypiów: żony – wykształconej pomocnicy męża-duchownego; wzorowej matki i wychowawczyni w sprawach rodzinno-gospodarczych na wsi, jak również krzewicielki oświaty i wiejskiej lekarki.

Ideale wychowawcze kobiet w carskiej Rosji starano się więc wprzęgnąć w krajowy proces powszechnej edukacji religijno-moralno-gospodarczej<sup>32</sup>. Niestety, w żeńskich gimnazjach Imperium Rosyjskiego córki kapłanów nie były uważane za osoby godne miana uczennic, gdyż przejawiały one – zdaniem miejscowych urzędników – zbytnią „(...) predylekcję do tańców, balów, modnych ubrań, muzyki, przedstawień teatralnych i innych niezupełnie bezpiecznych rozrywek”<sup>33</sup>. Z myślą o nich właśnie powołano wtedy do życia odpowiednie szkoły średnie: duchowne oraz eparchialne.

Warto w tym miejscu dodać, że XIX-wieczny rząd rosyjski, opowiadając się wyraźnie za ściśle „zamkniętą formułą” powyższych zakładów edukacyjnych, otwarcie wierzył w „czystość” wpływów wychowawczych na proces formowania się świadomości uczennic owych szkół. Jednym z przejawów tak pojmowanego rygoryzmu oświatowego okazały się choćby wystosowywane przez władze tych uczelni specjalne zakazy obejmujące wszystkie ich wychowanki. Nie wolno im było na przykład odwiedzać swych rodziców nawet w trakcie świąt Bożego Narodzenia oraz Wielkanocy.

Model XIX-wiecznej zamkniętej szkoły żeńskiej, w którego pedagogicznych metodach dominowało „prawo karne”<sup>34</sup>, ograniczał zupełnie – w porównaniu z męskim profilem nauczania – edukację kobiet w Imperium Rosyjskim. Nie było w nim choćby miejsca na kształtowanie twórczych i krytycznych wzorców myślenia wśród poszczególnych uczennic. Nie prowadzono też tam odpowiedniej edukacji ukierunkowanej na rolę płci w nowożytnym społeczeństwie.

<sup>31</sup> А. Буйницкий, *Значение женщины и необходимость для нее образования*, „Волынские епархиальные ведомости” 1881, № 14, ч. неоф., с. 469.

<sup>32</sup> М. И. Демков, *Очерки по истории русской педагогики. Для народных учителей и учительниц, учителей семинарий и институтов, женских институтов и гимназий и епархиальных женских училищ*, Москва 1917, с. 97.

<sup>33</sup> *Исторический взгляд на участие женского пола в религиозно-нравственной и гражданской жизни Церкви Божией, с приложением истории Ярославского училища девиц духовного звания, составленного по случаю празднования в сем заведении двадцатипятилетнего юбилея 1 июня 1871 года*, Ярославль 1871, с. 47.

<sup>34</sup> С. Любимов, *Воспитание в духовной школе*, [w:] *Духовная школа*, Москва 1906, с. 65.

Sprzyjano również infantyilizacji kobiecych zachowań w życiu codziennym, przekładających się na niemal niewolniczy stosunek i karną pokorę względem wyższych stanów społecznych. Nie korygowano także w żadnym stopniu niedopuszczalnych dla gorliwych chrześcijanek postaw – nieufności, zazdrości, bluźnierstwa, obrazy i tym podobnych<sup>35</sup>. „Ochronna” polityka oświatowa carskiej Rosji doprowadziła więc do pełnego absurdu pedagogicznego, przynosząc wprost przeciwne rezultaty niżli deklarowane wcześniej wychowawcze ideały.

Na początku XX wieku rosyjskie środowiska pedagogiczne zaczęły z kolei otwarcie krytykować model edukacji lansowany dotychczas przez carat i prawosławne duchowieństwo. Domagały się one głębokiej korekty programowej obecnego systemu oświaty. M. Pyrogow w swojej pracy zatytułowanej *Pytania życia* dopominał się wprost od ówczesnych sfer rządowych w Rosji reformy edukacji w duchu etyki chrześcijańskiej z jej – rozumianą w sposób ewangeliczny – wolnością moralną każdego człowieka, konieczną w prawidłowym kształtowaniu się jego codziennych postaw i wyborów społeczno-etycznych.

Ideał świeckiej oświaty winien był więc – wedle reformatorów carskiego szkolnictwa – sprowadzać się do takiej próby ukształtowania nowoczesnego człowieka, który dbając o własne zdrowie dysponowałby zarazem „(...) silną wolą, niezłomnym i wspaniałomyślnym charakterem oraz rozwiniętym umysłowo i moralnie” systemem własnych wartości<sup>36</sup>. Jak pokazały poprzednie doświadczenia historyczne, powyższe postulaty okazywały się zawsze nieodzowne, gdy cerkiew rosyjska pospołu z własnym narodem zmagaly się – często w opozycji wobec siebie – z potrzebą obrony własnych wpływów oraz wiary.

W latach 1904–1905 rosyjskie duchowieństwo prawosławne, zdawszy sobie wreszcie sprawę ze znacznego uszczerbku sympatii w oczach zwykłych ludzi, a nawet w kręgach carskiej władzy, postanowiło włączyć czynnie do kultuwanego przez siebie modelu edukacji warstwy rodzimej inteligencji. Jednakże globalne zawirowania dziejowe z początków XX wieku, w tym przemiany polityczno-ustrojowe w ówczesnej Rosji nie pozwoliły mu w pełni zrealizować własnych zamierzeń na polu oświatowym. Reformatorskie zapędy rosyjskiej cerkwi przegrać bowiem musiały z bolszewicką wizją ideału edukacji powszechnej, w której wiara w Boga – jako najwyższej wartości i absolutnej

<sup>35</sup> *Отчет Св. Кирилло-Методиевского братства за 1878 – 1879 год. С приложениями*, СПб 1882, с. 144. *Картинки из школьной жизни: Из прошлого Волыньских духовноучебных заведений. По личным воспоминаниям*, „Волыньские епархиальные ведомости” 1911, № 22, с. 443.

<sup>36</sup> E. H. Водовозова, *Умственное и нравственное воспитание детей...*, dz. cyt., СПб. 1907, с. 4.

prawdy – została niechybnie zastąpiona przez reprezentantów nowej władzy wymogiem bezwzględnej podporządkowaniu się wszystkich klas społecznych partii komunistycznej i jej przywódcom<sup>37</sup>.

W pierwszej połowie XX stulecia niedostatki edukacyjne wśród rosyjskich kobiet aktywnie wykorzystywali przede wszystkim radzieccy ideolodzy komunistyczni, starając się udowodnić wszem wobec przewagę kreowanego przez nich pedagogicznego systemu<sup>38</sup> nad imperialnym modelem dotychczasowej oświaty. Swoje postulaty reformy nauczania podstawowego opierali oni na progresywnej – ich zdaniem – idei równości płci.

Cyniczna gra komunistów w tej materii objawiła się jednak bardzo szybko. Cały niezrealizowany potencjał oświatowy ukraińskich kobiet skierowali oni bowiem na ich walkę z prawosławiem oraz z jego duchowieństwem. Tak oto zaczął się w Rosji Radzieckiej nowy etap indoktrynacji społecznej.

### ***W duchu tolerancji***

W dotychczasowej historii Ukrainy zwykło się prezentować rozwój pryncypiów wychowawczych rodzimych kobiet w bezpośrednim nawiązaniu do idealnego obrazu Matki Boskiej. W okresie formowania się chrześcijaństwa dominował bowiem na tych ziemiach charakterystyczny dla tradycji bizantyjski wzorzec Matki (osoby powściągliwej i surowo pouczającej, majestatycznej „kobiety-wieszca” oraz opiekunki).

W trakcie jednoczenia się i samookreślenia narodu ukraińskiego jako etnosu *stricte* europejskiego (XV–XVI wiek) pojawia się zaś – prócz postaci Matki Boskiej – nowy kontekst społeczny, związany tym razem z wizerunkiem idealnej kobiety (szczerej, ludzkiej, zmysłowej, przepięknej wewnątrz i zewnętrznie, miłującej swoje dzieci matki). Z kolei podczas heroicznej walki Ukraińców o zręby własnej niepodległości i obronę wyznawanej przez siebie wiary (XVII–XVIII wiek) symboliczny obraz Matki Boskiej aktywnie wypełnia się wyraźnym kolorytem narodowym, związanym z sakralnym ideałem – nie-realnej i niebieskiej Piękności.

Poddając pod badawczą rozważkę system ideałów wychowawczych kobiet na ukraińsko-polskim pograniczu, formułujących się od zarania XVIII aż do początków XX wieku, musimy w pierwszej kolejności pamiętać o szeregu ważnych na tych ziemiach tendencji historyczno-społecznych, takich jak: słabnąca

<sup>37</sup> Г. Ващенко, *Виховний ідеал. Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків*, т. 1, Полтава 1994, с. 22.

<sup>38</sup> М. Вачевський, *Християнська педагогіка у вихованні учнівської молоді*, „Слово” 2010, № 3 (43), с. 25.

z roku na rok kulturotwórcza rola i ranga miejscowej cerkwi, oddzielanie się pojęciowego komponentu religijnego od etno-narodowego, a także systematyczna deprecjacja narodowych wzorców wychowawczych wśród pewnej części rodowitych Ukraińców. Po drugie zaś, nie winniśmy zapominać, że transformację polsko-katolickiego ideału wychowawczego na przełomie dwóch ostatnich stuleci warto przede wszystkim tłumaczyć jako zjawisko całkowicie asymetryczne do ukraińsko-prawosławnego modelu oświaty tamtych przełomowych czasów.

Ujawnione tu tendencje dziejowe mają ponadto swoje naturalne pokłosie we współczesnych procesach społeczno-edukacyjnych na Ukrainie. Ich należyte porównanie i szczegółowa analiza wydają się więc bardzo przydatne dla naszej próby dogłębnego zrozumienia istoty dzisiejszej kultury ukraińskiej, opartej przecież w głównej mierze na wzajemnym poszanowaniu się wieloetnicznych oraz wielowyznaniowych regionów na co dzień ją tworzących.